

*“Mielz valt mesure
que ne fait estultie”*

A HATVANÉVES
HORVÁTH IVÁN
TISZTELETÉRE

MMVIII

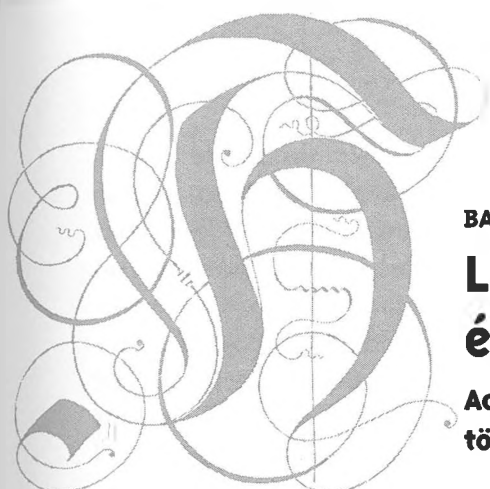
A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete
és a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatta.

Szerkesztették:

BARTÓK ISTVÁN
HEGEDÜS BÉLA SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY
SZENTPÉTERI MÁRTON SELÁF LEVENTE
VERES ANDRÁS

ISBN 978-963-9423-88-6

Kiadja a Krónika Nova Kiadó Kft.
1111 Budapest, Bartók Béla út 18.
Tel./fax: 385-1941, 365-4797
Honlap: www.kronikanova.hu
E-mail: kronikanova@mail.datanet.hu
A kiadásért felel: Sz. Kuncze Magdolna ügyvezető igazgató
Felelős szerkesztő: Fábián Teréz
Fedélterv és tipográfia: Susán Pál
A borítón lévő grafika Paul Franke íráskönyvéből való barokk iniciálé (1655)
Nyomdai előkészítés: Susiner Bt.
Nyomdai munkálatok: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen, 2008
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

BARTÓK ISTVÁN

Lelemények és találmányok

Adalékok a magyar poétikai szaknyelv
történetéhez

Sylvester János Újtestamentum-fordításának egyik kísérőszövegéből gyakran idézzük azokat a fejtegetéseket, melyek szerint a magyar nyelv alkalmas a költői kifejezésmódra, a képes beszédre. Akik régi magyar költészettel foglalkoznak, bizonyára kívülről tudják a vonatkozó részletet, de azért az emlékeket felidézendő álljon itt ez alkalommal is: „Az ill'en bešiduel tele az bent írás, mell'hez hozzá kell šokni annak az ki azt oluaffa. Kön'ü kediglenn hozzá šokni az mű nipünknek, mert nem ideghen ennek ez ill'en bešidnek neme. Il ill'en bešidvel naponkid valo šolásában. Il inekekben, kiualtkippenn az virág inekekben, mell'ekben czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijenek éles voltát az lelifben, mell' nem eg'éb hanem Mag'ar poėfis. Mikoronn ill'en felfighes dologban ill'en alá valo pildáual ilek, az ganeijban arant kerefek, nem azon vağ'ok hog' az hitfágot dicziriem. Nem diczirem az mirül ez ill'en inek vadnak, diczirem az bešidnek nemeffenn valo šerzisit.”¹

Sylvester elismerő szavait már a régi korok tudósai is továbbgondolták. Szilády Áron észrevétele szerint „a ki azokat a virágénekeket enyire tudta becsülni, lehet, hogy gyűjtötte s össze is írta. Mit érne ma egy ilyen gyűjtemény, s mennyit pusztíthattak el ezekből a Pelbártok, Bornemiszák, Megyeriek és Pázmányok!” Hegedűs István, miután idézte Sziládyt, megállapítja, hogy Sylvesternek „volt érzéke a valódi népies költészet iránt”.²

Igencsak nehéz volna ma meghatározni, hogy milyen lehetett a „valódi népies költészet” a 16. század első felében. Ami azonban nyilvánvaló az Újtestamentum-fordításhoz fűzött fejtegetésekből: Sylvester pontosan tisztában volt vele, hogy a költői alkotás meghatározó eleme a képes beszéd, a metaforikus kifejezésmód. Ennek sajátosságai nyelvenként mások és mások. Ezért kell a „szólásnak módját” minden nyelven megérteni, és annak megfelelően kifejezni magunkat. Azt is tudta, micsoda hatalmas anyagot lehetne feldolgozni a témával kapcsolatban. Ugyancsak az Újszövetség-fordításhoz kapcsolódva szögezte le: ha erről valaki bőven akarna írni, egész könyv telne ki belőle. „Az šolásnak

1 *Uy Teſtamentum Mağ'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elwből uijonnan fordítánk, a Mağ'ar nipnek Kereſt'en hütben valo ippülifire*, ford. SYLVESTER János, Újsziget, 1541. Hasonmás kiadása: *Új Testamentum*, a fakszimile szöveget gondozta és a kísérőtanulmányt írta VARJAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1), Zziij r.

2 HEGEDŰS István, *Sylvester János latin versei*, ItK, 14(1910), 385–397; 393.

mogg'át és minden n'elwben iol meg kell érteni, és akkippen kell bolni mint minden n'elwnék boláfa vag'on. [...] Errül az ki büönn akarna írni egg' kön'u telnek benne, mü nekünk mostan sem üdönk, sem erönk ninczen, hog' errül fok bešiduel iriunk.”³ A magyar kritikátörténet nagy veszteségének tekinthetjük, hogy mindezekről „sok beszíddel írni” Sylvesternek nem volt „sem üdeje, sem ereje”.

Sylvester Jánosnak a virágénekekre vonatkozó megjegyzéseivel különösen sokat foglalkoztak a magyar világi líra kezdeteit keresve. Balassi költészetének értékelésében sarkalatos kérdés, hogy az életmű milyen előzményekre alapul: vajon volt-e olyan magyar nyelvű szerelmi költészet, amely forrásul szolgálhatott Balassi számára, vagy pedig munkássága teljes mértékben újdonság irodalomtörténetünkben. Ilyen összefüggésekben hivatkoznak sűrűn Sylvester szavaira a Balassi-szakirodalomban. A virágénekvita ismertetésétől ezúttal eltekintek;⁴ a következőkben elsősorban azokat a reflexiókat idézem fel, amelyek a Sylvester-sorok kritikátörténeti szempontú értelmezésében segíthetnek. Ha ezeket újra átgondoljuk és összevetjük a korabeli szövegekkel, néhány újabb megfigyeléssel kiegészítve talán tovább árnyalhatjuk a régiség irodalmi gondolkodásáról alkotott képünket.

1.

Gerézdi Rabán Apáti Ferenc *Cantilenájával* kapcsolatban utal a szóban forgó megjegyzésre. Szerinte Sylvester a humanista stíluseszmennyel való rokonság miatt dicséri a magyar nyelv metaforikus kifejezőmódját. Ugyanakkor e „stíl” eredetét Gerézdi a középkori gyökerekre vezeti vissza, a vulgáris latin poézis szimbolikájára.⁵ A virágénekekről szólva részletesebben elemzi Sylvester megállapításait. Fejtegetéseinek végkövetkeztetése szerint a „magyar poézisen” nem valamiféle 16. századi népköltészetet kell érteni, hanem a tudós műköltészetet. Az egyes kifejezések retorikai-poétikai jelentését nem érinti.⁶

Balassi poétikájához kapcsolódva Pirnát Antal rendkívül érdekes értelmezéseket vet fel Sylvester terminusait illetően. Határozottan leszögezi, hogy a lelés az inventio magyar fordítása. Egyik legfontosabb megállapítása szerint: „A kérdés most már csak az, hogy a lelés, az inventio Sylvesternél retorikai vagy poétikai szakkifejezés-e. A szövegösszefüggés vizsgálata erre is megadja az egyértelmű feleletet. [...] a poesis – sensu proprio

3 SYLVESTER, i. m., Zziii v.

4 KÖSZEGHY Péter, Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, ItK, 91–92(1987/1988), 310–388; HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása*, ItK, 91–92(1987/1988), 642–665; KÖSZEGHY Péter, *Elhárítva*, ItK, 93(1989), 597–604. Jóval a vita után jelentek meg nyomtatásban Pirnát Antal gondolatai, amelyekhez pro vagy kontra kapcsolódtak a résztvevők: PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., 1996. A virágénekekről legújabbban: Tóth Tünde, *A virágénekvita = A magyar irodalom története*, 1, A kezdetektől 1800-ig, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 2007, 133–145.

5 GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 260–261.

6 Uo., 270–276.

– csak a klasszikus szabályoknak megfelelő görög vagy latin nyelvű költészetet jelenti. A vulgáris nyelvű – tehát például magyar – költészet neve: *inventio* vagy – hogy a retorikai inventiótól megkülönböztethető legyen – *inventio poetica*.⁷ Szellemes Sylvester szavainak az a felosztása, amelynek alapján a mindennapi beszéd, az énekek és a virágének említése a három stílusnemre lehet példa.⁸

Balassi-könyvében Horváth Iván Pirnát Antal – akkor még csak kéziratban olvasható – nézeteihez kapcsolódik. Azzal egyetért, hogy Sylvester lelis terminusa az *inventio* fordítása. Azt viszont vitatja, hogy Sylvester és Balassi között terminológiai folytonosság lenne, azaz hogy a lelis és az *inventio poetica* magyar megfelelője, a versszerző találmány ugyanazt jelentené. Elveti Sylvester szavainak a három stílusnemre utaló Pirnát-féle felosztását is. Horváth Iván Balázs Jánosra és Erasmusra hivatkozva úgy látja, hogy a mester magyar követője általában a „feltétlen értéként” elfogadott parabolikus-metaforikus beszédmodot méltatja a Szentírásban épp úgy, mint a magyar nyelv akár mindennapi, akár költői szóhasználatában.⁹

Horváth Iván fejtegetéseiből szempontunkból különösen érdekesek az *inventio* és a poézis összefüggései. Többször is szóba kerül a matematikából kölcsönzött „*inventio kisebb vagy egyenlő poézis*” formula, sőt a lelis és a poézis azonosítása.¹⁰ Más helyen a két kifejezés egymás mellett szerepel: „[...] hogy a virágénekszerzés is *inventio* és *poesis*, s hogy a virágénekben a beszéd nemesen van szerevezve – ezt csakis akkor magyarázhatnánk a parabolikus-metaforikus beszédmóddal, ha e beszédmód Sylvester szemében nem egy lehetőség lenne a száz és száz retorikai figura közül, hanem feltétlen érték. [...] Erasmus [...] előszava, Sylvester forrása alkalmas annak bizonyítására, hogy a parabolikus-metaforikus beszédmód mindazok szemében, akik elfogadták Erasmus gondolatait, *feltétlen érték* volt. Az ő általánosan (hasonlatot, példabeszédet beleértve) értelmezett metaforája egymagában többet ér, mint az összes egyéb retorikai figurák együttvéve.”¹¹

A felvetett lehetőségek közül az azonosítást tartom a legfontosabbnak, ezért ezt a gondolatot néhány párhuzamos hely felidézésével szeretném még nyomatékosanban hangsúlyozni. Sylvester számára a metaforikus kifejezésmódban megnyilvánuló *inventio* nemcsak egy lehetőség a költészet sok eszköze közül, nem is a legfontosabb (mint feltétlen érték), hanem még annál is több: azonos magával a költészettel, így magának a költészetnek a meghatározására alkalmas. Hogy a sokszor idézett helyen Sylvester nem kevesebbet tett, mint hogy a költészet szabatos definícióját fogalmazta meg, az kiderül, ha összevetjük néhány más definíció szóhasználatával. Álljon itt a nevezetes rész a *Grammatica Hungarolatina* latin és magyar nyelvű meghatározásaival együtt:

7 PIRNÁT, i. m., 12.

8 Uo., 21–28.

9 HORVÁTH IVÁN, Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben, Bp., 1982, 236–243.

10 Uo., 236–237.

11 Uo., 242–243.

„Syllaba est proprie comprehensio litterarum enunciata. Az Eg'g'befoglalás femmi nem egéb, hanem az ki mondott betüknek eg'g'befoglalása.

Dictio est vox articulata cum aliqua significatione, ex qua instruitur oratio, et in quam resolvitur. Az ighe femmi nem egéb, ha nem oll' bo mell'et meg irhatnak, es ualomit iegez, mell' bobol bobebid liben, es mell' boba az bobebid esmeglenn el obtaik.

Oratio est sermo, quae dictionibus constat. Az bobebid femmi nem egéb ha nem oll' beßillis mell' ighikböl uag'on.¹²

[...] czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijenek éles voltát az lelifben, mell' nem eg'éb hanem Mag'ar poëfis.”

Láthatjuk: Sylvester a költészetet ugyanazokkal a fordulatokkal határozza meg, mint a szótagot, a szót és a mondatot. A magyar nyelvtani definíciókat a latinnal összevetve világos, hogy Sylvester anyanyelvén még erőteljesebben hangsúlyozza állításainak lényegét. Hiszen a latinban nincs „nihil aliud est” vagy hasonló fordulat. A magyar változat nyomatékösítő megfogalmazásában a kettős tagadás fokozott, különösen határozott, nagyon erős állítást fejez ki. Így tehát a magyar nép éles elméjéből következő lelés nemcsak „egyszerűen” azonos a magyar poézissel, hanem „nagyon is” azonos vele.

2.

Sylvester irodalomszemléletét illetően a nevezetes idézetből legfőképpen azt a két mozzanatot kell kiemelnünk, amelyekben a szerző a költő tevékenységének és a költészetnek a lényegét határozza meg.

– A költő kitalál bizonyos dolgokat, ezáltal megteremti a saját költői világát.

– Ennek a világnak meghatározó jellemzője a nyelvi megformálás, a költői kifejezés-mód. Legfontosabb eszköze a képes beszéd, a metaforikus nyelvhasználat.

Mindkét sajátosság megragadható a legjellemzőbb szakkifejezésekkel. Az inventio magyar megfelelője, a lelés elsősorban a kitalálást jelenti, de a megtalálásnak is lehet poétikai tartalma. Hiszen ha a költő a saját eszköztárában, poétikai-retorikai műveltségének tárházában „akad rá” a kellő fordulatra, az nem véletlen szerencse, hanem a felkészültség, a mesterségbeli tudás és a szakértelem bizonyítéka. Az elocutio szabályai szerint lét-

¹² Ioannes Sylvester, *Grammatica Hungarolatina*, Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK, Bp., 2006 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 15), 32–33.

rehozott szöveget a megformálás igényessége, ékessége különbözteti meg a köznapi beszédétől.¹³ A magyar *inventio*, azaz a lelés, a lelemény és a találmány fogalma kiemelkedően fontos a kritikátörténet számára, akárcsak „az beszidnek nemessen való szerzisinek”, azaz a magyar *ornatus*, az ékesség követelményeinek különféle megfogalmazásai. Más helyen néhány jellemző példa (Bornemisza, Balassi, Rimay, Szenci, Zrínyi, Gyöngyösi...) alapján áttekintettem a Sylvester utáni bő másfél évszázadot ezen szempontok alapján.¹⁴ Ennek során azt szerettem volna igazolni, hogy a folytonosság Sylvestertől legalább Gyöngyösiig ível. A folytonosságot többféleképpen értelmezhetjük.

Amint fentebb röviden utaltam rá, Horváth Iván nem lát összefüggést Sylvester és Balassi szóhasználatára között. „Balassinak – ha volt magyar terminológiai folytonosság e dologban – így kellett volna magyarra fordítania az *inventio poetica* kifejezést: *vers szerző lelés*. Azonban, mint jól tudjuk, nem ezt, hanem a *vers szerző találmány* kifejezést használta. Éppenséggel tehát nem valószínű, hogy ennek az Európa-szerte elterjedt közhelynek az átvételekor Balassi Sylvester nyomdokain járt volna, vagy akár csak egy Magyarországon már honos, magyar nyelvű terminológiai hagyomány segítségével fejezte volna ki magát.”¹⁵

Sylvester úttörő próbálkozásai sok tekintetben egyenes folytatás nélkül maradtak. Balassi és mások bizonyos fogalmak jelölésére valóban más szavakat használtak. Ám még ha „csak” rokon értelmű kifejezéseket regisztrálhatunk is, még akkor sem lehet vitás a *szemléleti folytonosság*: az a szakadatlan törekvés, amelyik egyre határozottabban irányul arra, hogy a magyar nyelvű irodalomról, költészetéről magyar szakkifejezésekkel lehessen írni és beszélni. A „magyar nyelvű terminológiai hagyomány” a 16. század közepén-végén még nem volt „honos”, honosodása éppen csak megkezdődött.

Később azonban éppen ennek eredményeként már *terminológiai folytonosságról* is beszélhetünk, amikor egy adott görög-latin retorikai-poétikai fogalmat különböző korokban ugyanazzal a magyar szóval adnak vissza. Ezt igazolja akár az *inventio*, akár az *ornatus* további története. Mindezek megfigyelése nem elhanyagolható adalékokkal szolgál a magyar irodalmi gondolkodás és az ezt tükröző elméleti szaknyelv alakulásához.

3.

Ez alkalommal néhány példával arra utalok, hogy az *inventio* magyar fordításában a Balassi-féle „találmány” mellett a sylvesteri „lélés” vagy az ugyanabból a töből képzett „lelemény” is jelen volt a magyar szaknyelvben.

13 Ezen a ponton utalnom kell azokra a platonikus költészetfelfogásra visszavezethető nézetekre, amelyek szerint a költői nyelv nem a prózai szövegekre „ráaggatott” díszítésekből jön létre, hanem ellenkezőleg: visszatálatás valami ősi, eredeti állapothoz, amelyben még ismerték a lényeg igazán kifejező nyelvi formát. Vö. HORVÁTH IVÁN–KOCZISZKY ÉVA, „Költészet az emberiség anyanyelve” = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. HORVÁTH IVÁN és VERES ANDRÁS, Bp., 1980, 59–63.

14 „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., 2007, 193–269.

15 HORVÁTH, Balassi poétikája..., i. m., 238.

Ugyancsak gyakran idézzük a rejtélyes Solvirogram Pannonius előszavát, amelyben Balassiról az alábbiakat olvashatjuk: „Ellenben pedig vadnak sokan ismét oly ízetlen agyafúrt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmazásokkal sértegetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt. [...] azokban a magyar nyelvnek ékességét és a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez, kell megtekinteni.”¹⁶ A szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy „a nyelvnek ékessége”, „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése” és a „harmónia” társaságában említett „elmés inventio” nem lehet más, mint a nyelvi lelemény, a sajátos költői teljesítmény jellemző megnyilvánulása.

Solvirogram „elmés inventio” terminusa könnyen párhuzamba állítható Sylvester megfelelő szavaival. Sylvester a „magyar poézist” azonosította „az magyar nípnek elmijének éles voltával az lelísben”. Solvirogram tömör megfogalmazása ugyanazt tartalmazza, mint Sylvester körülírása. Mindkettőben szerepel az „elme” (magyarul: 'ingenium'), azaz a költő tehetsége, alkotó szelleme, teremtmő ereje, amelynek segítségével megleli, azaz kitalálja vagy tudásának tárházában megtalálja a szükséges fordulatokat.

Ebbe a vonulatba tartoznak Gyöngyösi István gyakran emlegetett „leleményes toldalékai”, amelyekkel munkájának „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve” „megszínlette” verseit.¹⁷ Az életműben megtalálhatjuk az „elmés inventio” pontos magyar fordítását is. Az *Új életre hozott Chariclia* ajánlásában írja: Andrassy Péter még az átdolgozás előtti szövegben olvasható „elmés leleményű dolgokban” is kedvét lelte.¹⁸ Gyöngyösi itt is pontosan ugyanabból a szóból, az „invenire” magyar megfelelőjéből, a „lelni” igéből származtatta fordítását, mint Sylvester János a maga „lelís” terminusát. Míg Sylvester műszava inkább a poétikai értelemben vett invenció folyamatára utal, Gyöngyösiében az eredmény jelenik meg.

A Sylvester-féle „lelís”, Balassi „versszerző találmányai”, Gyöngyösi „leleményes toldalékai” és „poétai költeményei” megannyi meggondolandó szempontot vetnek fel a nyelvi megformálás teremtmő ereje, fikció és valóság, história és fabula kérdéseivel kapcsolatban. Különösen izgalmas az átjárás a hétköznapi realitások leképezése és a költő által létrehozott öntörvényű világ, a „tulajdon jegyzisben vett”, elsődleges jelentés és az átvitt értelemben használt kifejezések, „a magyar poézis” között. Aligha állíthatjuk, hogy a retorikai-poétikai fogalmakról való gondolkodást a régiségben Gyöngyösivel lezárhatjuk. A későbbi korokból egyetlen példát hozok.

16 Solvirogram előszavát idézi SZABÓ Géza, Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei, kísérettanulmány a hasonló kiadáshoz, Bp., 1983, 13–18.

17 Gyöngyösi István, *Porából megéledett Főnix*, szöveggond., jegyz. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 1999, 199–200.

18 Gyöngyösi István, *Új életre hozott Chariclia*, s. a. r. és a jegyz. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 2005, 7–8.

Telek József 1769-ben megjelent, Sarlós Boldogasszony ünnepére írott prédikációjában a következőket olvashatjuk: „Tetszik nékem ama híres *fabulák* szerzésében gyönyörködő poétáknak egy lelemények. Ezek, a *Juno* isten ábrázolásaiban játszadozván azt képzezték vala, hogy némely tiszta liliomszál az égből alácsöpögő téj-esők között, mint valami égi magból nevedett volna, azért is sommás szóban azt írták vala felibe: *Coelesti semine natum*. Égi magból született. Akárhová igazgassák a poéták ábrázoló leleményeket, én azonban az ábrázolást valóságra fordítván, azt biztosan állítom, hogy a mai völgyek lilioma s tiszta gyöngyvirágszála, a *Judea* hegyes tartományok völgyein utazó názareti Szűz MÁRIA, oly egyetlen egy völgyi liliom s gyöngyvirágszál volt, aki *coelesti semine natum*: mint valami édes téj-esők s kegyelmek csöppei között, merő égi magból származott, és a földnek mocska nélkül, tejes tisztaságban nevedett.”¹⁹

Az idézet önmagáért beszél, nem szükséges hosszasan méltatni elsőrangú kritika-történeti jelentőségét. Láthatjuk: a retorikai-poétikai fogalmakon alapuló szemlélet még a 18. század végén is jelen volt az irodalmi gondolkodásban. A nemcsak köznapi, dialektikai és retorikai összefüggésekben, hanem poétikailag is értelmezhető különféle találmányoknak és leleményeknek (magyarul: 'inventio poetica') Erasmus után évszázadokkal is meghatározó szerepük volt az igényes szövegek létrehozásában. Ahogy Horváth Iván kifejező megfogalmazásában idéztem, és a nyomaték kedvéért most megismétlem: „a parabolikus-metaforikus beszédmód mindazok szemében, akik elfogadták Erasmus gondolatait, *feltétlen érték* volt. Az ő általánosan (hasonlatot, példabeszédet beleértve) értelmezett metaforája egymagában többet ér, mint az összes egyéb retorikai figurák együttvéve.”

19 Régi magyar prédikációk: 16–18. század, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., 2005, 418.